

Praistorijske humke valjevskog kraja

Rad predstavlja temeljni prikaz i reviziju arheoloških istraživanja praistorijskih tumula valjevskog kraja u proteklih sto godina. Uz detaljni pregled svih poznatih arheoloških lokaliteta pod humkama, autori su kroz specifičan analitički postupak pokušali da rekonstruišu svojevrsni arhetip, tj. obrazac praistorijskih tumula valjevskog kraja.

Uvod

Veoma značajan arheološki i kulturni fenomen u vezi sa pogrebnim kultom i tradicijom sahranjivanja kroz istoriju, predstavlja pojava praistorijskih tumula. Na osnovu njih možemo tumačiti i definisati odlike doba i kulture: socijalnu diferencijaciju, društvene odnose, materijalno bogatstvo, trgovačke i političke veze, zatim verske rituale, kultne obrede i običaje. Tumuli govore i o živim kulturnim vezama među narodima, sadržaju materijalne i duhovne kulture, a mogu poslužiti i za ispitivanje arheoloških fenomena i nivoa u razvitku jedne kulture.

Najraniji radovi pionira arheološke nauke u Srbiji su bili baš na tumulima i to onima iz valjevskog kraja. Oni su ucrtani na arheološku kartu još krajem XIX veka, međutim mnoga pitanja u vezi sa njima ostala su nerešena do danas. Još 1892. godine profesor na Velikoj školi u Beogradu Đorđe Jovanović je vršio iskopavanja u Bukovačkom polju, na lokalitetu *Prorište* (Jovanović 1892).

Mihailo Valtrović je u isto vreme radio na lokalitetima Klinci, Žabari, Krušik, Zarube, Robaje, Krčmar, Bukovačko polje, Brezovica i Konjuša (Valtrović 1893a; 1893b). Značajan doprinos istraživanju praistorijskih tumula valjevskog kraja dao je i M. Garašanin svojim iskopavanjima na kompleksu Belotić – Bela Crkva, pedesetih i šezdesetih godina ovog veka (Garašanin 1957; 1961). Sintezu podataka vezanih za konstrukciju tumula pokušao je da napravi M. Lazić (1989). Za razmatranje etničkog problema

Aleksandra Jovanović (1979), Despotovac, Rudnička 41, učenica 3. razreda Gimnazije u Čupriji

Jelena Trifunović (1979), Despotovac, Despota Stefana bb, učenica 3. razreda Gimnazije u Čupriji

na teritoriji zapadne Srbije i Podrinja M. Zotović je koristio između ostalih i podatke o tumulima valjevskog kraja (Zotović 1985).

Radni problem

Projekat „Praistorijske humke valjevskog kraja“ predstavlja noviju sintezu građe o tumulima tog kraja i stvaranje odgovarajuće arheološke karte. Na osnovu poznate literature, sintetisana je građa uz korišćenje specifičnog analitičkog modela. Valjevski kraj i Rađevina se odlikuju izraženim visinskim razlikama. Osnovu rečne mreže valjevskog kraja čini sliv Kolubare i nekoliko rečica sa osobinama planinskih tokova, a osnovu rečne mreže Rađevine čine tokovi Likodre, Pecke i Belotičke reke, sa mnogim potocima i vododerinama. Rađevina je dolinom Jadra povezana sa Drinom a preko Podgorine sa dolinom Kolubare, što joj omogućuje nesmetane odnose sa udaljenim oblastima. Valjevski kraj i Rađevina imaju izuzetno povoljan geografski položaj i jako dobru vezu sa susednim oblastima – Bosnom, jugozapadnom Srbijom, Pomoravljem, Šumadijom... Taj kraj je, prema tome, bio otvoren za protok i usvajanje kulturnih uticaja kroz vreme.

U dosadašnjim istraživanjima tumula na našim prostorima nije stvoren jedinstven analitički model koji bi omogućio laku i brzu obradu većeg broja relevantnih informacija. Zbog toga je bilo neophodno da se formira specifična metoda i odgovarajući radni model, da bi se potpunije sistematizovale informacije.

Naši formulari za analizu i šifarnik su formirani na osnovu primarnog proučavanja serije od ukupno 67 do sada poznatih praistorijskih tumula valjevskog kraja. Od ovog broja, 11 tumula je samo rekognoscirano, dok za još 10 tumula ne raspoložemo bilo kakvim proverljivim informacijama. Analiza i šifarnik stoga sadrže podatke koji se odnose na 46 humki. Tom prilikom su uočene i izdvojene osobine tumula značajne za izvođenje opsežnijih zaključaka. Na osnovu toga formiran je formular koji sadrži 4 osnovne grupe podataka (v. shemu na sledećoj stranici):

- opšti podaci o tumulu
- konstrukcija tumula
- konstrukcija groba
- sahranjivanje pokojnika.

Svi ti podaci koji su značajni za analizu tumula su šifrovani i takvi se unose u formular. Ovakav formular je otvorenog tipa i ima mogućnost dopune novim tipovima i varijantama. Na osnovu datih formulara moguća je izrada tabela i grafikona na kojima se može uočiti pojava nekih opštih karakteristika i pravilnosti.

TUMUL			
opšti podaci	konstrukc. tumula	grob. konstrukcija	sahranjivanje
naziv lokaliteta	dimenzije tumula	* posebno obrađeno	način sahranjivanja
broj tumula u nekropoli	konstruktivni elementi		položaj pokojnika
nadmorska visina			orijentac. pokojnika
geog. koordinate			obredni ostaci
naselje kome odgovara ili u čijoj se blizini nalazi			grobni prilozi
kulturno-hronološko opredeljenje			
položaj priloga			

Struktura formulara za podatke o tumulima.

Položaj lokaliteta – grobova pod tumulima je unet na geografsku kartu, da bi se omogućilo izvođenje zaključaka o mogućoj vezi između položaja humki i nadmorske visine na kojoj se nalaze, granice rasprostranjenosti i rasporeda lokaliteta. Prvobitno je planirano unošenje grobnica pod humkama na topografsku kartu, ali u nedostatku preciznih podataka o položaju tumula, morali smo podatke koje imamo da unesemo na geografsku kartu i to samo položaj lokaliteta. Takođe je planirano i rekognosciranje, da bi se sakupili podaci koji nedostaju. U nedostatku vremena, samo jedan dan je odvojen za to. Tada smo otkrili i ubeležili novi ovakav lokalitet u selu Brežde (opština Mionica), koga smo nazvali *Tor Jovančića*.

Metode sistematizacije praistorijskih humki

Pri analitičkom sagledavanju problema praistorijskih tumula u valjevskom kraju, bilo je neophodno razvrstati ih pr tri osnovna kriterijuma:

- 1) kulturno-hronološko opredeljenje (u arheološkoj terminologiji označava period eneolita, ranog, srednjeg i kasnog bronzanog doba, te starijeg/mlađeg gvozdenog doba)
- 2) geografska, tj. teritorijalna distribucija tumula
- 3) arheološke karakteristike svakog pojedinačnog tumula.

Za potrebe ovog rada sačinjen je odgovarajući šifarnik, prema kome su analizirane sve bitne navedene karakteristike. Šifarnik je kreiran od strane autora, s tim što su iskorišćeni za njegovu osnovu i predlošci koje su predložili drugi autori (npr. Lazić 1989; Garašanin 1953).

Šifarnik za analizu praistorijskih tumula

1. Kulturno-hronoško opredeljenje

- 1.1. kasni eneolit
- 1.2. rano bronzano doba
- 1.3. srednje bronzano doba
- 1.4. kasno bronzano doba
- 1.5. starije gvozdeno doba
- 1.6. mlađe gvozdeno doba

2. Dimenzije tumula

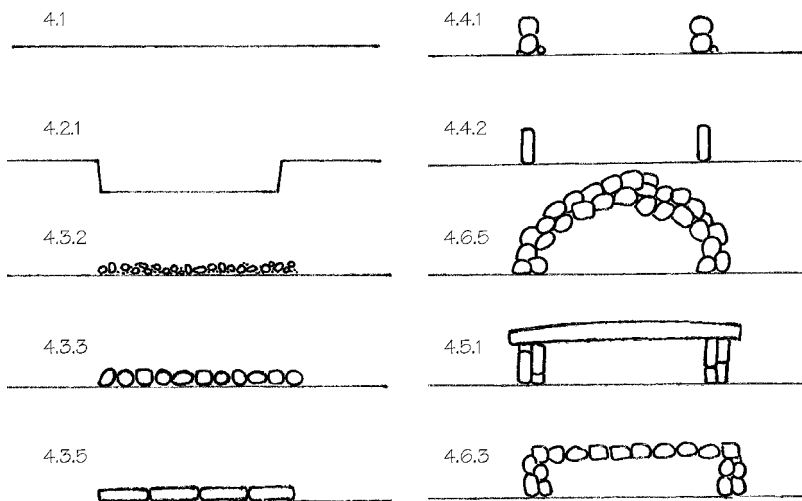
- 2.1. 5 - 10 m
- 2.2. 10 - 15 m
- 2.3. 15 - 20 m
- 2.4. 20 - 25 m

3. Konstruktivni elementi tumula

- 3.1. venac od kamena
- 3.2. plašt od kamena
 - 3.3.1. jezgro od kamena
 - 3.3.2. jezgro od zemlje
- 3.4.1. platforma od kamena
- 3.4.2. platforma od zemlje
- 3.5. bez posebne konstrukcije

4. Grobna konstrukcija (sl. 1)

- 4.1. bez posebne konstrukcije
- 4.2. grobna raka
 - 4.2.1. [slika]
 - 4.3.2. [slika]
 - 4.3.3. [slika]
 - 4.3.5. [slika]
- 4.4. grobna raka
 - 4.4.1. [slika]
 - 4.4.2. [slika]
 - 4.6.5. [slika]
 - 4.5.1. [slika]
 - 4.6.3. [slika]



Slika 1.
Tipovi grobne
konstrukcije u
praistorijskim
humkama.

Figure 1.
Types of the grave
construction in
prehistoric tumuli.

- 4.2.1. zemljana grobna raka direktno ukopana u zemlju
- 4.2.2. grobna raka odozgo prekrivena šljunkom i zemljom u obliku male humke
- 4.3. postelja
 - 4.3.1. postelja od zemlje
 - 4.3.2. postelja od šljunka
 - 4.3.3. postelja od kamenja
 - 4.3.4. postelja od kamenja i šljunka
 - 4.3.5. postelja je kamena ploča
- 4.4. ograđivanje tumula
 - 4.4.1. ograđeno kamenjem nepravilnog oblika
 - 4.4.2. ograđeno kamenim pločama
- 4.5. kovčeg
 - 4.5.1. kovčeg elipsoidnog oblika
 - 4.5.2. četvorougaoanog oblika
- 4.6. pokrov
 - 4.6.1. bez posebnog pokrova
 - 4.6.2. daska
 - 4.6.3. kamenje
 - 4.6.4. kamena ploča
 - 4.6.5. kamenje koje gradi kupastu kamenu konstrukciju

5. Način sahranjivanja

- 5.1. tretman pokojnika
 - 5.1.1. inhumacija
 - 5.1.2. kremacija
 - 5.1.3. kombinovano – inhumacija i kremacija
- 5.2. modus sahrane
 - 5.2.1. primarna sahrana
 - 5.2.2. sekundarna sahrana
 - 5.2.3. parcijalna sahrana

6. Položaj tela

- 6.1. zgrčeno na desnom boku
- 6.2. zgrčeno na levom boku
- 6.3. opruženo na leđa
- 6.4. u urni (inceneracija)
- 6.5. na spalištu (delimična ili potpuna inceneracija)

7. Orijehtacija pokojnika

- 7.1. SZ-JI
- 7.2. JZ-SI
- 7.3. ZJZ-ISI

7.4. ISI-ZJZ

7.5. SSZ-JJI

8. Obredni ostaci

8.1. spalište

8.2. fragmenti posuđa pri vrhu tumula

8.3. ostaci životinjskih kostiju

8.4. fragmenti okera

9. Pogrebni prilozi

9.1. vrsta priloga

9.1.1. posude

9.1.2. nakit

9.1.3. oružje

9.1.4. oruđe

9.2. položaj priloga

9.2.1. pored groba

9.2.2. u grobu

9.2.3. na spalištu

9.2.4. pored spališta

9.2.5. kod nogu pokojnika

9.2.5.1. kod nogu pokojnika sa leve strane

9.2.5.2. kod nogu pokojnika sa desne strane

9.2.6. kod glave pokojnika

9.2.6.1. kod glave pokojnika sa leve strane

9.2.6.2. kod glave pokojnika sa desne strane

9.2.7. u predelu trupa pokojnika

9.2.7.1. u predelu trupa sa leve strane

9.2.7.2. u predelu trupa sa desne strane

9.2.8. u centru humke

9.2.9. na periferiji humke

9.2.10. u urni

9.2.11.1. pored urne

9.2.11.2. radijalno oko urne

9.2.12. na kamenoj ploči koja pokriva kovčeg

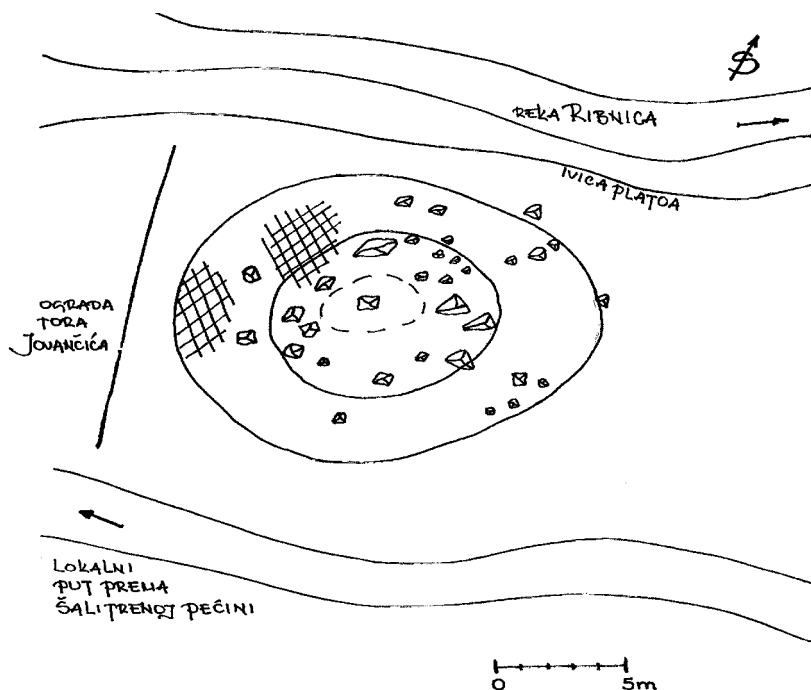
Rezultati rekognosciranja

Lokalitet: Tor Jovančića, selo Brežđe, opština Mionica (sl. 2).

h = 1.5 m

R = 8 × 8 m

Tumul se nalazi na zaravnjenom platou, oko 20 m skoro vertikalno iznad reke Ribnice. Tip zemljišta na kome se tumul nalazi je smonica. Po



Slika 2.
Skica osnove
praistorijskog tumula
Tor Jovančića u selu
Brežde.

Figure 2.
Planigraphy of the
Tor Jovančića
prehistoric tumulus in
the village of Brežde.

tumulu se nalazi kamenje, verovatno ostaci kamenog plašta. Po ivicama tumula postoji kamenje koje ukazuje na moguće postojanje kamenog venca. Na celoj površini tumula nađeni su usitnjeni fragmenti keramike i kameni odbici pomešani sa sitnim komadima kućnog lepa. Datovanje nismo mogli blize odrediti.

Idući od tumula ka paleolitskom lokalitetu preko puta Šalitrene pećine ustanovili smo postojanje i manjeg neolitskog (?) naselja.

Sistematizacija praistorijskih humki valjevskog kraja

Prema raspoloživim podacima iz literature sistematizovana je arheološka građa o praistorijskim humkama u valjevskom kraju. Tako, sada se po prvi put na jednom mestu mogu naći osnovni podaci o preciznim lokacijama nekropola i pojedinačnih tumula, kao i o njihovim arheološkim izvorima (tabela 1).

Tabela 1. Spisak sistematizovanih praistorijskih tumula valjevskog kraja.

RB	Lokalitet, mesto	Oznaka	Izvor
1	Prorište, Bukovačko polje	H1	(Jovanović 1892: 46-8)
2	Prorište, Bukovačko polje	H2	(isto, 48-50)
3	Prorište, Bukovačko polje	H3	(isto, 50)

RB	Lokalitet, mesto	Oznaka	Izvor
4	<i>Prorište</i> , Bukovačko polje	H4	(Valtrović 1893: 83)
5	<i>Glavica</i> , Robaje	H1	(Garašanin 1951: 20-1; Zotović 1985: 36; Valtrović 1983: 80-1)
6	<i>Glavica</i> , Robaje	H2	(isto)
7	<i>Andrića imanje</i> , Konjuša		(Valtrović 1890: 74-9)
8	<i>Bukovac</i> , Krčmar		(Garašanin 1951: 20-1; Valtrović 1893: 80-1)
9	<i>Grbovića beleg</i> , Krčmar		(Valtrović 1893: 82)
10	<i>Krušik</i> , Žabari	H1	(Garašanin 1951: 20-1; Zotović 1985: 36; Valtrović 1983: 78-9)
11	<i>Lokve</i> , Žabari	H1	(Valtrović 1893: 78-9)
12	<i>Lokve</i> , Žabari	H2	(isto)
13	<i>Lokve</i> , Žabari	H3	(isto)
14	<i>Lokve</i> , Žabari	H4	(isto)
15	<i>Parlog</i> , Žabari	H1	(isto)
16	<i>Banjevac</i> , Žabari	H1	(isto)
17	<i>Banjevac</i> , Žabari	H2	(isto)
18	<i>Banjevac</i> , Žabari	H3	(isto)
19	<i>Zarube</i> , Zarube		(Valtrović 1893: 79-80)
20	<i>Klinci</i> , Klinci		(Valtrović 1893: 76-7; Garašanin 1953-54: 197-8)
21	<i>Cerik</i> , Bela Crkva	H1	(bez podataka)
22	<i>Cerik</i> , Bela Crkva	H2	(Garašanin 1986: 75-7)
23	<i>Cerik</i> , Bela Crkva	H3	(Garašanin 1979: 56-67)
24	<i>Cerik</i> , Bela Crkva	H4	(Garašanin 1986: 75-7)
25	(„u pravcu Pecke i Tolisavca“), Belotić		(Aheološki spomenici i nalazišta, tom 1 – zapadna Srbija: 86)
26	<i>Čančići</i> , Brezovica	H1	(Garašanin 1951: 29-31; Valtrović 1893: 88)
27	<i>Čančići</i> , Brezovica	H2	(isto)
28	<i>Mramorje</i> , Brezovica	H1	(isto)
29	<i>Mramorje</i> , Brezovica	H2	(isto)
30	<i>Šumar</i> , Belotić	H1	(Garašanin 1961: 48-53)
31	<i>Šumar</i> , Belotić	H2	(isto)
32	<i>Šumar</i> , Belotić	H3	(isto)
33	<i>Šumar</i> , Belotić	H4	(isto)
34	<i>Šumar</i> , Belotić	H6	(isto)
35	<i>Šumar</i> , Belotić	H7	(isto)
36	<i>Šumar</i> , Belotić	H8	(isto)
37	<i>Šumar</i> , Belotić	H9	(isto)
38	<i>Šumar</i> , Belotić	H10	(Garašanin 1956-57: 19-25)

RB	Lokalitet, mesto	Oznaka	Izvor
39	Šumar, Belotić	H11	(isto)
40	Šumar, Belotić	H12	(isto)
41	Šumar, Belotić	H13	(Garašanin 1961: 53-7)
42	Šumar, Belotić	H14	(isto)
43	Šumar, Belotić	H15	(isto)
44	Šumar, Belotić	H16	(isto)
45	Šumar, Belotić	H19	(isto)
46	Bandera, Bela Crkva	H1	(Garašanin 1956-57: 25-43)
47	Bandera, Bela Crkva	H2	(isto)
48	Bandera, Bela Crkva	H3	(isto)
49	Bandera, Bela Crkva	H4	(isto)
50	Bandera, Bela Crkva	H5	(isto)
51	Jovin breg, Bela Crkva		(Garašanin 1979: 58)
52	Manastirina, Dići		(Bulatović 1992)
53	Crkvenac, Novaci		(Jež i Starović 1994: 370-5)
54	Golubac, Bukovac		(isto)
55	Čajinac, Krčmar		(isto)
56	Ranovača, Brankovina		(Ljubinković 1953; Jež i Starović 1994)
57	Tusto brdo, Robaje		(Garašanin 1951: 29-30)
58	Potes, Čukovine		(rekognosciranje Tamnave 1989 – neobjavljeno)
59	Mravinjci, Gornji Taor		(rekognosciranje oblasti Valjeva 1986 – neobjavljeno)
60	Zavlaka, Rađevina		(Aheološki spomenici i nalazišta, tom 1 – zapadna Srbija: 12)
61	Jalovik, Čelije		(isto: 6)
62	Živanovića imanje, Beloševac		(Jež i Starović 1994)
63	Bobija, Žabari		(Reljić i Tomašević 1993: 45-6)
64	Vrtača, Žabari		(isto: 45)
65	Čalija, Žabari	H1	(isto)
66	Čalija, Žabari	H2	(isto)
67	Tor Jovančića, Brežđe		(neobjavljeno)

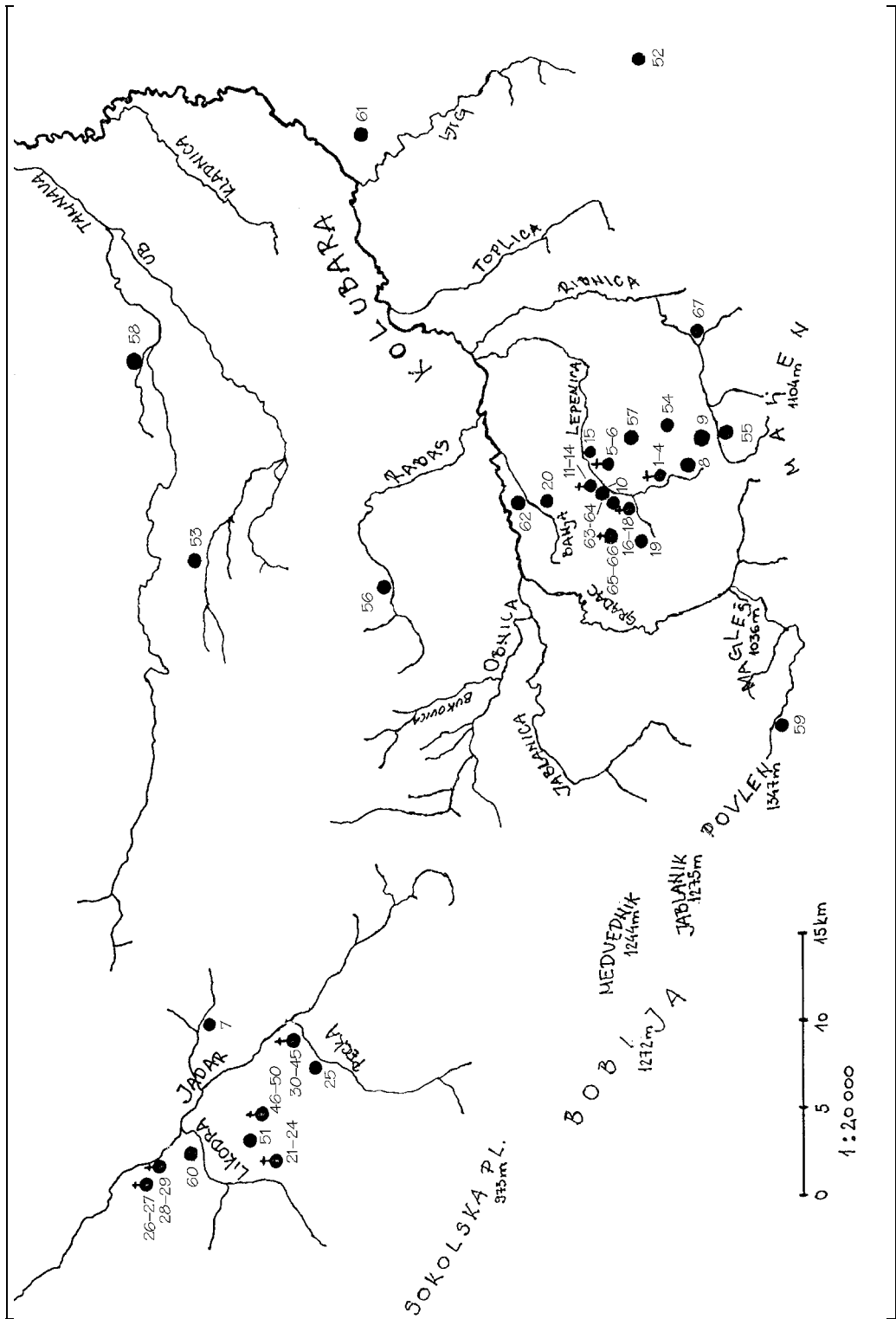
Napomena: oznake kao što su npr. H3 odnose se na humku 3 i sl.

Slika 3 (na naspramnoj strani).

Arheološka karta prastorijskih humki u valjevskom kraju: krugovi označavaju pojedinačne humke, a krugovi s krstom – nekropole pod humkama. Brojevi na karti odgovaraju brojevima u tabeli 1.

Figure 3 (on opposite page).

Archaeological map of the prehistoric tumuli in the Valjevo area: cycles – single tumulus; cycles with cross – necropolis under tumuli.



Rezultati analize tumula

Praistorijski tumuli valjevskog kraja se najčešće nalaze na pobrđima i kosama duž rečnih tokova i u većini slučajeva ne prelaze nadmorsku visinu od 600 metara (Lazić 1989). Većina lokaliteta – grobova pod humkama je grupisana (sl. 3). Raspored praistorijskih tumula valjevskog kraja i njihova koncentracija može ukazati na položaj praistorijskih naselja, koja još nisu otkrivena, a čiji su pripadnici sahranjivani pod ovim tumulima.

Za izradu tabela (tabele 2-9) korišćeni su podaci o kulturno-hronološkom opredeljenju, konstrukciji tumula, grobnoj konstrukciji i sahranjivanju za svaki tumul pojedinačno i svi ti podaci se nalaze u dokumentaciji.

Kulturno-hronološko opredeljenje praistorijskih tumula valjevskog kraja (tabela 2) preuzeto je od M. Garašanina, M. Lazića i M. Zotovića, tako da postoje podaci o hronološkoj pripadnosti za seriju od 46 tumula. Među praistorijskim tumulima valjevskog kraja najbrojniji su tumuli koji pripadaju periodu srednjeg bronzanog doba (ukupno 25).

Tabela 2. Kulturno-hronološko opredeljenje praistorijskih tumula valjevskog kraja

Kulturno-hronološko opredeljenje tumula	Broj tumula
Rano bronzano doba	8
Srednje bronzano doba	25
Kasno bronzano doba	10
Starije gvozdeno doba	3
Ukupno	46

Dimenzije prečnika praistorijskih tumula valjevskog kraja (tabela 3) iznose između 5 i 25 metara. Prečnik većine humki iznosi između 10 i 20 metara, što ih svrstava u grupe manjih i srednjih tumula.

Tabela 3. Dimenzije praistorijskih tumula valjevskog kraja

prečnik [m]	RBD	SrBD	KBD	StGD	Ukupno
5-10	0	1	3	0	4
10-15	2	9	1	1	13
15-20	2	7	0	0	9
20-25	1	0	0	1	2

U ovoj i u narednim tabelama: RBD – Rano bronzano doba; SrBD – srednje bronzano doba; KBD – kasno bronzano doba; StGD – starije gvozdeno doba

Konstruktivni element tumula (tabela 4) koji karakteriše period ranog bronzanog doba u valjevskom kraju jeste venac od kamena. Period srednjeg bronzanog doba karakteriše platforma od zemlje. U ovim periodima zabeležena je pojava i drugih konstruktivnih elemenata, mada kod manjeg broja tumula. U kasnom bronzanom i starijem gvozdenom dobu valjevskog kraja, tumuli isključivo imaju plašt od kamena, dok o pojavi drugih konstruktivnih elemenata nema podataka. Takođe, uočeno je da upotreba jedne konstrukcije isključuje upotrebu druge konstrukcije. Kombinacije su retke i svode se na samo nekoliko mogućnosti u različitim oblastima valjevskog kraja.

Tabela 4. Konstruktivni elementi praistorijskih tumula valjevskog kraja

Konstruktivni element	Materijal	RBD	SrBD	KBD	StBD	Ukupno
venac	kamen	4	1	0	0	5
plašt	kamen	0	2	3	1	6
jezgro:	kamen	1	3	0	0	4
	zemlja	1	1	0	0	2
platforma	kamen	2	2	0	0	4
	zemlja	0	4	0	0	4

Grobne konstrukcije (tabela 5) vezane za inhumiranje pokojnika u praistorijskim tumulima valjevskog kraja variraju od jednostavne grobne rake, preko različitih konstrukcija od kamena, do kovčega od kamenih ploča. Ipak, u najvećem broju slučajeva, pokojnik je polagan na posebno pripremljenu postelju, najčešće od zemlje, a rede od šljunka, kamena, ili kamene ploče. Nad pokojnikom je, u velikom broju slučajeva, postavljen pokrov. Najčešće je to kamena ploča, a nešto rede je pokojnik pokrivan kamenjem. U izvesnom broju slučajeva, grob je ograđen kamenjem ili kamenim pločama, a neretko su pokojnici sahranjivani pod tumulom i bez građenja bilo kakve grobne konstrukcije. Polaganje pokojnika u kovčeg zastupljeno je u malom broju tumula, dok je polaganje pokojnika u grobnu raku otkriveno samo u jednom tumulu. Složenija grobna konstrukcija se obično sastoji od ograđenog groba sa posebno pripremljenom posteljom i pokrovom, mada postoje i druge varijante. Nikakve pravilnosti u izradi grobne konstrukcije u praistorijskim tumulima valjevskog kraja nisu uočene.

Podaci o načinu sahranjivanja (tabela 6) govore da se u ranom bronzanom dobu valjevskog kraja u većini slučajeva pokojnici skeletno sahranjuju (inhumacija). U periodu srednjeg bronzanog doba, kao način sahranjivanja prevladalo je spaljivanje pokojnika (kremacija), dok u periodima kasnog bronzanog i starijeg gvozdenog doba inhumacija ponovo postaje dominantna.

Grobna konstrukcija	Šifra	RBD	SrBD	KBD	StGD	Ukupno
bez poseb. konstrukc.		0	4	2	1	7
grobna raka	4.2.1	0	0	0	1	1
	4.2.2	0	0	0	0	0
postelja	4.3.1	1	4	1	2	8
	4.3.2	0	0	0	0	0
	4.3.3	2	0	2	0	4
	4.3.4	0	2	0	0	2
	4.3.5	0	1	0	0	1
ograđivanje groba	4.4.1	1	3	1	0	5
	4.4.2	0	2	0	1	3
kovčeg	4.5.1	0	1	0	0	1
	4.5.2	0	2	0	1	3
pokrov	4.6.1	0	0	0	0	0
	4.6.2	0	0	0	0	0
	4.6.3	2	2	1	0	5
	4.6.4	1	4	0	2	7
	4.6.5	0	2	0	0	2

Tretman pokojnika	RBD	SrBD	KBD	StGD	ukupno
Inhumacija	4	8	7	2	21
Kremacija	1	12	2	0	15

Prilikom inhumiranja telo pokojnika je polagano u zgrčen (na desnom ili levom boku) ili opružen položaj. Spaljeni ostaci pokojnikovog tela su polagani u urnu ili ostavljani na spalištu. U periodu ranog bronzanog doba pokojnik je najčešće sahranjivan u zgrčenom položaju, dok u periodu srednjeg bronzanog doba, analogno kremaciji koja postaje najzastupljeniji način sahranjivanja, spaljeni ostaci pokojnika bivaju pohranjeni u urne. Periode kasnog bronzanog i starijeg gvozdenog doba karakteriše skeletno sahranjivanje pokojnika u zgrčenom ili opruženom položaju (tabela 7).

Položaj pokojnika	RBD	SrBD	KBD	StGD	Ukupno
zgrčen: na desnom boku	3	1	0	1	5
na levom boku	1	1	1	0	3
opružen: na leđima	1	0	2	1	4
u urni	0	12	0	0	12
na spalištu	1	1	0	0	2

Podaci o orijentaciji pokojnika (tabela 8), u periodima kasnog bronzanog i starijeg gvozdenog doba nisu bili dostupni, tako da se na osnovu veoma oskudnih podataka o orijentaciji pokojnika u ranom i srednjem bronzanom dobu može zaključiti da su nešto češće pokojnici bili polagani u pravcu SZ-JI.

Tabela 8. Orijentacije pokojnika

Orijentacija pokojnika	RBD	SrBD	ukupno
SZ-JI	2	2	4
JZ-SI	0	1	1
ZJZ-ISI	1	0	1
ISI-ZJZ	1	0	1
SSZ-JJI	1	0	1

Iako se ne raspolaže ni podacima o obrednim ostacima (tabela 9) u periodima kasnog bronzanog i starijeg gvozdenog doba, podaci koji se odnose na rano i srednje bronzano doba, jasno govore da je najzastupljenije spalište. Pored spališta, kao obredni ostaci praistorijskih tumula valjevskog kraja, uočeni su i fragmenti posuđa posuti po vrhu tumula i fragmenti okera.

Tabela 9. Obredno ostaci u praistorijskim tumulima valjevskog kraja

Obredni ostaci	RBD	SrBD	Ukupno
Spalište	2	8	10
Fragmenti posuđa pri vrhu tumula	1	1	2
Fragmenti okera	0	3	3

Projekat „Praistorijske humke valjevskog kraja“ predstavlja detaljan pregled svih poznatih arheoloških lokaliteta pod humkama i sintezu građe iz literature uz korišćenje specifičnog analitičkog modela. Uočene su i izdvojene osobine praistorijskih tumula valjevskog kraja značajne za izvođenje zaključaka. Svi zaključci dobijeni na osnovu rezultata iz tabela (tabela 2-9) zavise od veličine i valjanosti statističke serije, kao i pretpostavke da slučajno dobijeni statistički uzorak odražava suštinu pojave kojom se bavimo.

Zaključak

Na osnovu rezultata ovog projekta, praistorijski tumuli valjevskog kraja spadaju u tzv. tumule male i srednje veličine. Konstrukcija tumula se menja kroz faze bronzanog doba – venac od kamena je najviše zastu-

pljen u periodu ranog bronzanog doba, platforma od zemlje u srednjem, a plašt od kamena u periodima kasnog bronzanog i starijeg gvozdenog doba. Grobne konstrukcije variraju od jednostavne grobne rake, preko složenih konstrukcija od kamena, do kamenog kovčega. U praistoriji valjevskog kraja se uporedo primenjuju i inhumacija i kremacija. Inhumacija i sahranjivanje pokojnika u zgrčenom položaju je dominantno u periodu ranog bronzanog doba. Kremacija i polaganje spaljenih ostataka pokojnika u urne preovlađuju u srednjem bronzanom dobu, dok se u periodima kasnog bronzanog i starijeg gvozdenog doba opet najviše primenjuje inhumacija i polaganje pokojnika u zgrčenom i opruženom položaju. O orijentaciji pokojnika i obrednim ostacima nema podataka za kasno bronzano i starije gvozdeno doba, ali možemo izdvojiti polaganje pokojnika u pravci SZ-JI, kao i spalište, koje je najzastupljeniji obredni ostatak.

Rekonstrukcija „arhetipa praistorijskih tumula valjevskog kraja nije bila moguća, jer nije uočen kanon po kome su tumuli ovog kraja građeni, ali analitički model korišćen u ovom projektu dozvoljava dopune novim podacima, što može proizvesti kompletnije zaključke i stvoriti celovitiju sliku o pogrebnom kultu i tradiciji sahranjivanja pod tumulima valjevskog kraja. Projekat predstavlja temelj za dalji rad na tumulima. On može biti podstrek da se složena arheološka i paleoetnička problematika atribucije valjevskih tumula reši, pošto su dosadašnja istraživanja veoma oskudna.

Literatura

- [1] Valtrović, M. 1893a. Bakarne i bronzane starine iz Srbije. *Starinar*, 3: 65-96. T. 18.
- [2] Valtrović, M. 1893b. Preistorijske starine u valjevskom i podrinskom okrugu. *Starinar*, X, knj. 3-4: 75-97.
- [3] Garašanin, D. 1979. Tumuli na području Rađevine. U: *Sahranjivanje kod Ilira* (ur. M. Garašanin). Beograd: SANU i Balkanološki institut, 49-63.
- [4] Garašanin, M. 1953-54. Povodom praistorijskih i ranosrednjevekovnih nalaza iz jednog tumula u Klincima. *Starinar*, n.s. 3-4.
- [5] Garašanin, M. 1986. Krupanj i Rađevina u praistorijsko i rimsko doba. U: *Rađevina u prošlosti*. Beograd: SANU i Balkanološki institut
- [6] Garašanin, M. i D. 1951. *Arheološka nalazišta u Srbiji*. Beograd: Prosveta.
- [7] Garašanin, M. i D. 1953. U: *Arheološki spomenici i nalazišta u Srbiji (zapadna Srbija)*, (ur. Đ. Bošković). Beograd: SANU
- [8] Garašanin, M. i D. 1957. Iskopavanja u kompleksu Belotić-Bela Crkva 1953-54. godine. *Zbornik radova Narodnog muzeja*, 1: 17-50.
- [9] Garašanin, M. i D. 1961. Iskopavanja u kompleksu Belotić-Bela Crkva 1959-60. godine. *Zbornik radova Narodnog muzeja*, 3: 47-68.

- [10] Jež, Ž. i Starović, A. 1994. Arheološki lokaliteti i nalazišta u valjevskom kraju. U: *Valjevac, veliki kalendar za prostu 1994. godinu* (ur. Z. Ranković i Z. Tripković). Valjevo: Valjevac, str. 369-81.
- [11] Jovanović, P. Đ. 1892. Tablje, tumuli, gomile Bukovačkog polja i Čeljska pećina. *Starinar*, II: 46-55.
- [12] Lazić, M. 1989. *Topografija i tipologija praistorijskih tumula u Srbiji i Crnoj Gori*. Beograd: Centar za arheološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- [13] Palavestra, A. 1993. *Praistorijski ćilibar na centralnom i zapadnom Balkanu*. Beograd: SANU
- [14] Zotović, M. 1985. *Arheološki i etnički problemi bronzanog i gvozdenog doba zapadne Srbije*. Beograd: Srpsko arheološko društvo.

Aleksandra Jovanović and Jelena Trifunović

Prehistoric Tumuli of the Region of Valjevo

This project represents a detail review of up-to-now achieved results, based on the archaeological research of prehistoric tumuli in the region of Valjevo. With a detail review of all known sites under tumuli, the authors have tried to create a possible tumulus archetype which is characteristic for the area around Valjevo, through specific analytical process.

